

O Slovenskem leksikalnem pomenoslovju

Predstavitev dela s slovarskega vidika

Knjiga Slovensko leksikalno pomenoslovje (Govorica slovarja) redne profesorice slovenskega knjižnega jezika in stilistike na slavističnem oddelku Filozofske fakultete dr. Ade Vidovič Muha je med drugim tudi prepotrebno temeljno delo za slovensko slovaroslovje in slovaropisje. Doslej je bilo namreč slovensko slovaroslovje obravnavano samo v posameznih, razmeroma redkih, razpravah, torej fragmentarno.

To monografsko delo, ki ga je leta 2000 izdal Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, obsega pet vsebinskih poglavij, ki se, izvzemši prvega, zgodovinskorazvojnega, medsebojno dopolnjujejo in nadgrajujejo: I Začetki moderne leksikografije na Slovenskem, II Pojem *leksem*, III Pomeni leksemov, IV Pomenska razmerja znotraj leksema, V Medleksemska razmerja; v Dodatku so dodane štiri razprave, ki so s teoretičnimi utemeljitvami /ne/posredno tematsko povezane s problematiko leksikalnega pomena. Večjo preglednost obravnavane snovi in hkrati zmožnost celovitejšega dojetja pomenoslovne problematike omogočajo binarni grafi — obenem so to tudi grafični povzetki predhodno analizirane snovi.

Osnovne stalnice skozi celotno delo so: — definicije osnovnih pomenoslovnih pojmov, — sistematizacija pomenoslovne terminologije v slovenskem jezikoslovju (izpostavljanje, presojanje ustreznosti in reševanje posameznih strokovnih poimenovanj), — sprotno utemeljevanje povedanega s ponazarjalnim gradivom (zgledi — dobesedni ali prirejeni — so iz Slovarja slovenskega knjižnega jezika I–V in iz gradiva, zbranega predvsem v diplomskem seminarju pri avtorici na slavističnem oddelku Filozofske fakultete). Potrjevanje povedanega z zgledi iz SSKJ je hkrati nanovo ovrednotilo posamezne slovarske rešitve v SSKJ. Skratka, vzajemnodvisnostna razmerja znotraj celotnega jezikovnega sistema so tokrat predstavljena s pomenoslovnega vidika.

Hkrati pa delo ravno zaradi tako široko zastavljene večravninske, tudi zunajjezikovnosistemske, obravnave pomenskosti omogoča različna problemska branja. V tej predstavitvi se omejujem predvsem na tiste ugotovitve in obravnave, ki lahko neposredno koristijo slovarskemu delu in ga izboljšujejo.

Pri avtoričinem ovrednotenju dosedanjega slovarskega dela z vidika moderne leksikologije je izpostavljeno za sredino 19. stoletja izredno pronicljivo Miklošičevo in Levstikovo razmišljanje o slovarju takratne sodobne slovenščine kot najrazpoznavnejšem izrazu posebnosti in enkratnosti kulturnega in sploh družbenega slovenskega sveta (11–16). V tej zvezi je opozorjeno na Miklošičev rokopisni slovar z opombo, da ni dosegljiv, zato ni možno oceniti dejanska Miklošičevega deleža pri Pleteršnikovi uslovaritvi slovenskega jezika. Razvojno, ob Pleteršnikovi sposobnosti uskladiti in uslovariti aktualni jezikovni in jezikoslovni razvoj, avtorica opozori na bistvene dosežke nekaj več kot šestdeset let mlajšega petzvezkovnika — Slovarja slovenskega knjižnega jezika (SSKJ). Izpostavljeni zgoščeno argumentirani vidiki (15–16), ki so vplivali na zasnovo petzvezkovnika, onemogočajo nadaljnje pavšalno kritiziranje ali hvaljenje. Hkrati pa so za slovaropisca dobro orientacijsko izhodišče za naprej.

Kot že rečeno, se je avtorici pri definiranju pomenoslovnih pojmov sistematizirala za slovensko jezikoslovje prepotrebna pomenoslovna terminologija. Omenjena sistematizacija se kaže pri izpostavljanju definicijskih razmerij leksikologija (slovaroslovje) : leksikografija (slovaropisje), sem (pomenska sestavina) : semem (pomen) : semantem (pomenje), leksem : jezikovni izraz s sprotnimi opombami, da še nimamo ustreznega oz. z vidika označene pojmovnosti enakovrednega domačega izraza za leksem, da tudi izrazi besedni zaklad, besedje ali besedišče niso enakovredni mednarodni leksiki. V teh primerih se avtorica največkrat sklicuje na definicije v Enciklopediji slovenskega jezika (1992), tudi na definicije v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (I, 1970); za pomenko J. Müllerja pa npr. predlaga rešitev v smislu pomenka = verbalizirani pomen, iz česar sledi razmerje pomen : pomenka = lastnost : nosilec lastnosti (46). Izvorno/prvotno neizrazljivi temeljni enoti pomenoslovja, kot sta pomen in pomenska sestavina, avtorica glede na označeno poveže v razmerja kategorialni slovarski pomen : kategorialne slovarske pomenske sestavine (KPS), denotativni slovarski pomen : uvrščevalne + razločevalne pomenske sestavine (UPS + RPS). Koristna in širše jezikoslovno potrebna oz. kar predvsem za urejeno jezikovnosistemsko razmišljanje nujna, je izpostavitve ločevanja med slovarskimi kategorialnimi pomenskimi lastnostmi (spol, števnost, oseba, vid, intencnost), ki so zaradi vključenosti v denotativni pomen hkrati tudi že njegove kategorialne pomenske sestavine, in med skladenjskimi kategorialnimi lastnostmi, kot so npr. število, sklon, čas, naklon, način. Na to se navezuje bistvena trditev, da so kategorialne pomenske sestavine s skladenjskimi vlogami v dialektičnem razmerju: »/.../ prepoznavnost določene skladenjske vloge je pogojena z določenimi kategorialnimi lastnostmi in obratno — o kategorialnih lastnostih brez določene skladenjske vloge ne moremo govoriti« (30), in še »stalnost skladenjskih funkcij je pogoj za stalnost kategorialnih lastnosti in s tem tudi odprto stalnost (dinamičnost) besednih vrst /.../ določena množica besed je prek svojih kategorialnih lastnosti potencialna nosilka določene skladenjske vloge« (31). Tako je osmišljena izhodiščna skladenjskofunkcijska delitev besednih vrst na stavčnoočlenske in nestavčnoočlenske, prikazana tudi z binarnim grafom (31). Pri spremembah kategorialnih lastnosti je potrebno izpostaviti argumentirano potrjevanje povedkovnika kot besedne vrste in samostojne (pomenskosestavinske) slovarske enote, ko beseda v povedkovodoločilni vlogi izgubi sposobnost izražanja spola in hkrati pridobi sposobnost izražanja časovno omejenih lastnosti, npr. *Alenka je (bila) (dober) človek* (31), hkrati povedkovodoločilni samostalnik izgubi vpliv na vezni glagol, npr. *Soseda sta copata, Sosed je (bil) lisica* (33); s pridobitvijo števnosti lastnost preide v nosilka/-ko lastnosti, npr. *občudovati naravne lepote* (33) ipd. Znotrajleksemsko se možna povedkovniškost dokazuje z možnostjo dvakratne uporabe istoizraznice v smiselnem stavku, npr. *Človek je človek* (125), in s tem vsi pomeni npr. leksema *človek* na tak način lahko tvorijo smiselne lastnostne stavke. Z vidika prenesenega pomena je tudi opozorjeno, da je takšen metaforični povedkovnik šele prehod k popolni leksikalizaciji metaforičnega pomena (148). Na nedokončano leksikalizacijo drugotnega (metaforičnega) pomena avtorica opozarja v SSKJ npr. pri besedi *lisica*. Ponazarjalni zgled *Ne zaupam ji, to je lisica* ni (še) skladen s pomensko razlago ekspr. 'zvit, prebrisan človek, zlasti ženska' (33).

Pri (metajezikovnem) ubesedenju pomenskih sestavin, ki je torej vezano na slovarske predstavitve oz. na slovarske razlage, avtorica po A. Wierzbicki izpostavi razmerje prototipska semantika : prototipsko slovaroslovje, ki zagovarja tezo, da je pri nastajanju posameznih pojmov potrebno izhajati iz bioloških zmožnosti človeka in iz njegovega izkušenskega delovanja in da »/.../ pri prototipski semantiki /gre/ za oblikovanje pojmovnega »portreta«, ki ga asociirajo posamezni leksemi, zato za sestavo slovarskega pomena ni potrebno »ekspertno znanje«. /.../ Kot poudarja A. Wierzbicka, mora dobra slovarska razlaga vsebovati samo tiste komponente, ki so postale sestavina določene besede« (50). In kot ugotavlja avtorica, se je v tem smislu SSKJ ustrezno predstavil, kar potrjuje s slovarskimi zgledi. Avtorica predstavlja prototipsko semantiko s tristopenjsko pojmovno hierarhizacijo — bazična pojmovna ravnina z nad- in podpomensko pojmovno ravnino: bazični leksemi (označeni poševno) predstavljajo pričakovano rabo govorečega, npr. žival — *pes* — bokser, sadje — *jabolko* — jonatan (51). Upoštevani so seveda samo leksemi s srednjo (pomensko) vrednostjo — tj. občna imena, ki tvorijo t. i. obsegovno jedro slovarja, medtem ko so lastna imena

opredeljena kot leksemi s pomensko vrednostjo blizu 1 (možno je le razmerje s posameznim) in slovarsko določena samo s kategorialnimi pomenskimi sestavinami, iz česar sledi, da je njihova slovarska vrednost prekrivna z besedilnim pomenom.

Glede na urejenost uvrščevalnih in razločevalnih pomenskih sestavin znotraj leksemskih pomenov avtorica ločuje t. i. endogene lekseme z notranjo hierarhično pomenskosestavinsko zgradbo z notranjo (predvidljivo) uvrščevalno sestavino (sem sodijo samostalniki in glagoli) in t. i. eksogene lekseme z zunanjo hierarhično pomenskosestavinsko zgradbo s skupkom razločevalnih pomenskih sestavin, ki so hkrati nekakšne povezovalne pomenske sestavine, ki določajo možno zunanjo uvrščevalno sestavino. Med eksogene lekseme potemtakem sodijo pridevniki, prislovi in povedkovniki. Predlogi in vezniki pa so leksemi s posebnim (slovničnorazmernim) denotatom prirednih/podrednih razmerij. Zbir medsebojno hierarhično povezanih UPS izoblikuje pomensko piramido tipa *kar* → *bitje* → *žival* → *domača žival* → *pes* → *lovski pes* → *jazbečar* (60); ugotavljanje UPS je z vprašalnico *kaj*, ugotavljanje RPS je z oziralnima zaimkoma *ki*, *kateri* (55).

Z vidika leksema kot jezikovnega znaka pa so navedena tudi izrazna merila — leksem je lahko beseda, stalna/avtomatizirana besedna zveza in leksikalizirana krajšava (pisna in glasovna tipa *Nama* in *S [es]* za 'stavek'), npr. *gozd*, *črni bor*, *filofaks* ipd. (22–23).

Pri večbesednih leksemih velja opozoriti, da so obdelane tudi skladenjskopomenske vloge pridevnikov v levem prilastku (26–28), posebej je opozorjeno na posebnosti: — pri strokovnih besednih zvezah so izločeni lastnostni pridevniki in svojilni pridevniki z edninsko pretvorbno možnostjo, npr. *lepa rdeča gerbera*, *soседove gerbere*, *zahtevna skladnja* ipd.; — netvorjeni lastnostni pridevniki barve/mere ali podobnostni pridevniki so v strokovnih zvezah ob terminološkem jedru lahko konverzni vrstni, npr. *beli fosfor*, *lahki bencin*, *svileni papir* ipd.; — izsvojljni vrstni, izkrajevni/izčasovni vrstni pa kljub neterminološkemu jedru besedno zvezo lahko leksikalizirajo in hkrati terminologizirajo, npr. *belgijski konj*, *bruseljska čipka*, *idrijska čipka*, *baročna ura* ipd.; — zveze z nekonverznimi izsamostalniškimi vrstnimi pridevniki so zagotovo strokovne, npr. *fosforna moka*, *samostalniška beseda* ipd. Tu se razlaga še dodatno teoretično dopolnjuje z razpravama Merila pomenske delitve nezaimenske pridevniške besede in Pomenske skupine nekakovostnih izpeljanih pridevnikov v Dodatku. Pri popridevljanju in posamostaljanju je opozorjeno tudi na možno homonimno zavajanje z nestrokovnimi zvezami, npr. *filoz. volja do moči* : *močna volja*, *biol. boj za obstanek* : *bojevati se za obstanek*.

Z vidika pomena imajo leksemi kot slovarske enote obvezne in možne pomene. Med obvezne sodita kategorialni in denotativni slovarski pomen, med možne pa konotativni pomen. Kategorialni slovarski (slovnični) pomen je določen s kategorialnimi (imenskimi in glagolskimi) pomenskimi sestavinami (KPS) in vključuje še besedotvorni pomen, ki izhaja iz pomenske podstave (stavčne) povedi (29). Tako se z vidika pomenoslovja aktualizira avtoričino Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženek (SSB 1988). Predstavljena je delitev obrazil glede na pomen oz. izvor (podrobneje v SSB): — obrazila z denotativnim (in hkrati slovničnim) pomenom: (*brat*)-ec, pra-(*ded*), (*lov*)-ec, (*pod-streš*)-je, (*vrv-o-hod*)-ec; — obrazila s samo slovničnim pomenom: (*angor*)-a-(*volna*), *pod*-(*streš*-je), (*vrv*)-o-(*hod*-ec).

Tu bi s pomenskosladdenjskega in deloma tudi s tvorbeno-pretvorbene vidika izpostavila še avtoričino delitev prislovov na propozicijske (stalne — krajevne/časovne, nestalne — vzročne) in modifikacijske (vrstne, npr. *politično*, *ambulantno*, *slovensko*, *vojaško*, in lastnostne — samoobglagolske npr. *lepo*, *dobro*, in ob vseh besedah, npr. *močno*, *zelo*) (37). V nadaljnje jezikoslovno premišljevanje nam avtorica ponuja možne rešitve v smislu, da v primeru vzročnih prislovov denotat vzročne stavčne/nestavčne (samostalniške) besedne zveze odloča o eventualni propozicijski vrednosti prislova vzroka, in ali gre pri (modifikacijskih) vrstnih prislovih tipa *ambulantno pregledati*, *laboratorijsko preveriti* (z možnima smiseljnima pretvorbama 'pregledati v ambulanti' in 'preveriti v laboratoriju') samo za posebno vrsto (propozicijskih) okoliščinskih prislovov na drugi ravni.

Denotativni pomen navadno odslukuje predmetnost, lahko pa tudi govorno dejanje. Medmet in členek imata za denotat (uslovarjeno) govorno dejanje — medmet je leksem z denotatom celovitega govornega dejanja, členek pa leksem z denotatom kot sestavino/dopolnilom drugega govornega dejanja.

O t. i. dvojni pomenski obremenitvi leksema avtorica govori v primerih, ko ima leksem poleg denotativnega še konotativni pomen. Slednji se pojavi, ko tvorec v objektivno razmerje vnese subjektivni vidik. Obravnavana je konotativnost, izražana s prvinami čustvenosti, kronološkosti in zvrstne stilnosti. Prvotna konotativnost z inherentnimi konotativnimi prvinami, npr. *baba*, *baraba*; *bosonog* : *bosopet*, *ata* : *atek*; *cvek* : *žebelj*; smiselna je tudi pripomba, da je drugotna konotativnost z adherentnimi konotativnimi prvinami mogoča pri leksemih, ki so najmanj dvopomenski, npr. *praskati* 'pisati', *plesniv* 'osivel, star'. Podani so praktični primeri z oznako ozko knjižno (102–110). Opozorjeno je tudi na razvoj konotativnih pomenov v smislu: *beg* → *beg časa* (ekspr.) : *baročni* (term.) → *baročna pisava/ženska* (ekspr.); pri npr. *bajati* → premik iz 'prerokovati, čarati' v 'pripovedovati kaj neverjetnega' ipd.

Pri sporočanjško-pragmatičnem pomenu imamo popis t. i. uslovarjenih sporočanjških (komunikacijskih) in pragmatičnih prvin primerjalno z angleškim slovarjem Collinsa Cobuilda (¹1995, 1997), ki temelji na sporočanjški vlogi jezika in je kot primerek novega tipa slovarja nastal na podlagi računalniškega korpusa — korpus je omogočil označitev vseh besedilnih in zunajbesedilnih okoliščin rabe.

Tudi tu je narejeno novo ovrednotenje SSKJ-ja z vidika znotrajjezikovnih (nagovor, opozorilo, pozdrav, kletvica/psovka) in zunajjezikovnih okoliščin: O_1 = opredelitve kraja in časa, O_2 = prepoznavanje družbenega in političnega vzdušja časa, O_3 = okoliščine, ki opozarjajo na različne znotrajjezikovne posebnosti leksema (izrazi posameznih avtorjev / filozofskih šol ipd.) (86–97).

Z vidika pomenskohierarhične zgradbe slovarskega članka je za slovaropisca še posebej aktualna predstavitev možnih pomenskih razmerij znotraj leksema. Obravnavani sta enopomenskost kot bistveno načelo terminološke leksike in večpomenskost, ki je tipična lastnost občne leksike in je ne smemo zamenjevati z večleksemskostjo pri enakoizraznicah.

Glede na razmerje leksem : jezikovni znak imajo enopomenski leksemi simetrični (skladni) jezikovni znak, večpomenski leksemi pa imajo asimetrični (neskladni) jezikovni znak. Avtorica je večpomenskost tipizirala kot pomensko vsebovanost in kot pomenske prenose glede na bližino (sinekdoha, metonimija) ali podobnost (metafora).

Pomenska vsebovanost obsega znotrajleksemsko hierarhično nad-/podpomensko ureditev pomenja leksema (zglede za *človek* → iz njega še *mož*, *ženska*). Predstavljena je implikacija več pomenov v glavnem/izhodiščnem pomenu in hkrati tudi vzporedna podpomenskost.

Pri pomenskih prenosih je izhodiščna ugotovitev, da med pomeni ni mogoče vzpostaviti nad- in podpomenskosti. Tako je sinekdoha predvidljivo hierarhično (krožno) preurejanje pomenskih sestavin, tako da se število in vrsta pomenskih sestavin ohranjata, npr. *hruška* → 1. 'drevo s pečkastim sadežem' ↔ 2. 'sadež drevesa'; *rep* → 1. 'del trupa živali' ↔ 2. 'žival z repom'. Pri metonimiji pa gre za zapolnjevanje poimenovalne praznine (t. i. katahreza) z novo predvidljivo izvrševalno sestavino — gre lahko za hierarhično vzporedne metonimične pomene, npr. *glina* → 1. 'usedlina za lončarstvo' → 2. 'izdelki iz gline'; *hrast* → 1. 'les hrasta' → 2. 'pohišstvo iz hrasta'; *banalnost* → 1. 'lastnost banalnega' → 2. 'ravnanje glede na to banalnost' ipd. Metonimične terminološke zveze so skupi (spremeni se ena od sestavin): — metonimija v jedru, npr. *neopravičena ura* 'UPS — izostanek RPS — od ure', *parno kladivo* 'UPS — stroj RPS — s kladivom'; — metonimija v prilastku, npr. *logaritemski papir* 'UPS — papir RPS — z mrežo za logaritme', *črna maša* 'UPS — maša RPS — v črnih oblačilih'. Metafora je vnašanje novih pomenskih sestavin na podlagi medsebojnega vplivanja vsebin dveh denotatov, npr. *roka* → 'človeška okončina / del stroja'. Lastnosti motivirajočega pomena (P^m z UPS^m) se posplošijo na celotni pojmovni svet, pri čemer je metaforični pomen obvezno sestavljen tudi iz konotativnega

dela (ekspresivno, slabšalno ipd. + metaforični pomen P^{mf}). Metaforičnost v terminih: — vezana na jedrni del, npr. *udarna igla* 'del orožja kot igla', *basovski ključ* 'znak kot ključ na začetku črtovja'; — vezana na jedro in prilastek, npr. *pasji jezik*, *pasji zob*, *mačje uho* ipd.

Obravnava se za konec razširi še na pomenska in izrazna razmerja med leksemi (157–185). V okviru medleksemskih pomenskih razmerij avtorica predstavi objektivno (medjezikovno, znotrajjezikovno) sopomenskost in subjektivno (z upoštevanjem čustvenosti ali jezikovne politike) sopomenskost, dopolnjevalno protipomenskost (*noč ali dan, da ali ne, konkretno ali abstraktno*) in nasprotnostno protipomenskost (*hladen — mrzel, pameten — neumen* ipd.) in še nad-/podpomenskost kot tipični razmerji v slovarskih pomenskih razlagah. Pri medleksemskih izraznih razmerjih sta podrobneje predstavljene enoizraznost in izrazna podobnost.

Sicer pa je Slovensko leksikalno pomenoslovje takšne vrste znanstveno delo, da nam vsako vnovično branje odkriva nova spoznanja, hkrati z njimi pa se vsakič odplasti in odpre tudi nekaj novih problemov — ponuja ugotovitve in daje pobude.

Andreja Žele
ZRC SAZU v Ljubljani